

Головним досягненням професорів була підготовка науково-педагогічної зміни. Особливо здібні студенти залишались при кафедрах (певному професорі) на три роки для підготовки та захисту магістерської дисертації. За перше 20-ліття історії ІНУ в «аспірантурі» було залишено 19 осіб (2 історики, 8 правознавців, 9 природників). У 1886–1901 роках на стипендіях було залишено 49 осіб (19 — на історико-філологічному факультеті, 22 — на фізматі, 8 — на юрфаці). До кінця існування закладу при кафедрах було залишено ще 49 осіб (дані для 1916–1920 років можуть бути доповнені)¹⁵¹. Більшість з них були вихованцями ІНУ, успішно захистили дисертації, стали видатними вченими і потім працювали в своїй альма-матер. Власне, ці особи були основними складовими наукових шкіл певних професорів. Вже сучасники професорів вважали заснування наукових шкіл апогеєм педагогічних досягнень, однак це поняття є складним та часто історіографічно-аморфним. Зауважимо хоча б те, що багато хто зі студентів зазнавав впливу одночасно кількох професорів і, таким чином, «заплутував» свою приналежність до виключно однієї школи.

Загалом версії визначень критеріїв наукової школи коливаються від наявності простої сукупності вихованців до колективу однодумців, що працює в певний час під керівництвом професора-лідера. Якщо керуватися першою частиною даного твердження, то більшість професорів-ветеранів могли похвалитися власною науковою школою. Особливо слід згадати працю О. Я. Орлова, В. В. Зав'ялова, А. О. Сапегіна, Е. Р. фон Штерна, Ф. І. Успенського, І. А. Линниченка, М. М. Ланге. Натомість жодного натяку на наукову школу не зустрічаємо у діяльності таких популярних викладачів, як О. І. Маркевич, О. Я. Шпаков та деяких інших. Другій частині означення наукової школи найбільше відповідає діяльність І. І. Мечникова, Ф. М. Шведова, І. А. Линниченка, В. М. Петріашвілі, П. Г. Мелікішвілі, Д. К. Третьякова, П. М. Бучинського.

Отже, незважаючи на значний ступінь політизації, що оточувала заклад і проривалася в його стіни, ІНУ вдалося успішно розвиватися впродовж значного періоду передусім як науково-педагогічній установі. Та навряд чи доцільно зображувати цей розвиток виключно як поступальний рух. Так, якісно склад викладачів кінця XIX — початку XX століття суттєво поступався зірковим часам першого періоду існування ІНУ (І. І. Мечников, О. Г. Брікнер, Ф. І. Успенський, В. І. Григорович, П. С. Білярський, І. М. Сеченов). З іншого боку, з кінця XIX століття спостерігається зростання числа викладачів та студентів, відкриття нових структурних елементів (передусім медичного факультету), притік до викладацької спільноти власних вихованців. Одному з наймолодших в імперії університетів вдалося посісти гідне місце серед аналогічних закладів.

2.3. Повсякденне життя викладачів і студентів¹⁵²

У ширшому значенні категорія повсякденності передбачає розгляд фактично всіх проявів життя людини або груп людей з особливим наголосом на мікроявищах та мікропроцесах, котрі, проте, мали визначальне та перманентне значення для буття цих людей («повсякденні ритуали»). Вивчаючи категорію «академічної повсякденності», варто зосередитися передусім на таких аспектах, як матеріальні умови життя викладачів та студентів (житло, їжа, одяг, заробітна платня тощо), сімейний стан, напрямки повсякденної діяльності (життєвий ритм), дозвілля, стан здоров'я тощо, світоглядні орієнтири, міжособистісні комунікації. Концепт повсякденності не варто занадто генералізувати та гіперболізувати щодо такого індивідуалістичного за своєю природою явища, як інтелігенція, до якої належали викладачі та, за великим рахунком, і студенти.

¹⁵¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 9 (1901).

¹⁵² Автор підрозділу О. Є. Музичко.

Категорія повсякденності, окреслюючи загальні риси, має враховувати різні типи, прошарки, відтінки у середині великих груп. Тим більше, що для низки питань немає достатньої кількості джерел, аби впевнено поширити якусь рису чи явище з біографії однієї або декількох осіб на всіх членів академічної «родини».

Вирішення нелегкого завдання обрання першого аспекту умовно «розщепленої» повсякденності, що у свідомості людей є єдиним «потокотом», полегшує сама історія. У джерелах особистого походження як щодо викладачів, так і щодо студентів першорядним постає матеріальний чинник.

Головним джерелом існування викладача була заробітна платня. За статутом 1863 року оклади професорсько-викладацького складу збільшилися у порівнянні з 1835 роком майже удвічі: ординарний професор отримував 3000 руб. річно, екстраординарний — 2000, доцент — 1200 (плюс «квартирні» й «харчові»). Асигнування на утримання викладацького штату університету св. Володимира, Харківського та Новоросійського університетів за статутом 1884 року становили відповідно 371 730 руб., 342 747 та 243 050 руб.¹⁵³

Викладачі, крім посадової платні, отримували гонорар. Розміри гонорару визначалися без урахування якості та кількості витраченої праці, а залежали від кількості слухачів/студентів. Відповідно на факультетах, де навчалося більше студентів, розміри винагороди були вищими. Найбільше отримували ветерани та адміністративні посадовці. Так, у 1880-ті роки найбільше отримував В. Н. Юргевич (4680 руб.), С. П. Ярошенко (4200, з них 1500 за посаду ректора) та стільки ж О. М. Богдановський, В. М. Войтковський (4000), Ф. І. Леонтович (3700, з них 1000 проректорські), О. А. Веріго (3600).

У 1913 році ординарний (штатний) професор вищої школи отримував пересічно 6000 руб., екстраординарний — 3600–4200 руб., асистенти — 1800 руб. річно. Втім, все пізнається у порівнянні: у 1863 році зарплата професора перевищувала зарплатню робітника у 15 разів, у 1890-му — у 18 разів, у 1912-му — у 17 разів. Шкільний учитель з вищою освітою отримував щороку 900 руб. Тому не дивно, що В. Ф. Лазурський згадував, як на початку ХХ століття «одеська професура, за виключенням медиків з великою практикою, жила в умовах інтелігенції вище середнього достатку»¹⁵⁴.

Однак в епістолярних, мемуарних та актових джерелах часто-густо наявні скарги на матеріальну скруту викладачів ІНУ, викликану зокрема «дороговизною» Одеси. У 1870 році професор карного права О. М. Богдановський під час засідання ради професорів ІНУ запропонував просити імператора про надання професорам земельних ділянок на Кавказі: «життя наше в Одесі, серед заможного, бойкого, торговельного населення, може бути ще менш зручним, аніж в інших університетських містах. З одного боку, велика, порівняно з іншими провінціальними містами, дороговизна усього необхідного навіть для скромного існування, а з іншого боку — висока заробітна та наймана платня тут для будь-якої іншої праці (прикащики у магазинах середньої руки тут отримують не менше 1500 руб., бухгалтери та касири торговельних домів 4–5 тис., прості фактори та маклера проживають зі своїми сімействами не менше 4 тис. на рік кожен) ставлять нас тут часто в цілковиту неможливість надавати собі та родинам нашим хоча б таке необхідне задоволення, як життя поза містом впродовж літа». Показово, що професори одностайно підтримали пропозицію колеги¹⁵⁵.

У 1883 році Ф. І. Леонтович зауважував, що «живучи лише зарплатнею, професори університету не мають жодної можливості робити за свого життя накопичення, які б

¹⁵³ Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції: матеріально-побутовий аспект (друга половина ХІХ ст.) // Краєзнавство. — 2010. — Вип. 3. — С. 132–142.

¹⁵⁴ Лазурський В. Історія моєї життя. — Одеса, 1934. — С. 180.

¹⁵⁵ Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за май 1870 г. — Одеса, 1870. — С. 134–141.

могли після їхньої смерті забезпечити родину, що залишилась після них»¹⁵⁶. Мало що змінилося у настроях професорів через багато років, у добу Першої світової війни. Так, І. А. Линниченко наголошував тоді, що «матеріальний стан нашої професури загалом доволі сумний», в протилежність становищу західноєвропейських професорів: «у провінційних університетах іноді гонорари зводяться до рублів, та професору, обтяженому родиною, доводиться часто ледве не голодувати — штатний зарібок професора менше 300 руб. на місяць». На підтвердження він навів промовисту шкалу цін: «квартира та опалення щонайменше 100 руб. на місяць, стіл для родини — 120–150 руб. на місяць, на всі інші витрати залишається на місяць 60 руб. А зарплата за відрахуваннями — менше 3500 руб. на рік»

Таким чином, йшлося не лише про невідповідність статусних амбіцій професорів їхньому матеріальному забезпеченню, а й про реальні побутові труднощі. На думку І. А. Линниченка, «8–10 тис. руб. на рік — це мінімум того, що має отримувати професор для того, аби не потребувати інших занять... Матеріально незабезпечений, він шукає інших занять, гонорар за які поповнює його маленький бюджет, що надає йому можливість лише не померти з голоду»¹⁵⁷. І все ж, пишучи це, І. А. Линниченко, напевно, не уявляв, до якої безодні потраплять викладачі через кілька років.

Про тяжкий матеріальний стан свідчить, зокрема, записка 9 професорів ІНУ на ім'я ректора про компенсацію моральних страждань, завданих їм більшовиками 27 листопада 1919 року. У травні того року професори були звільнені більшовиками і пробули безробітними до серпня: «Не маючи інших джерел прибутків, в умовах надзвичайної дорожнечі, були змушені для підтримки свого існування та своїх родин позичати гроші та розпродавати свої речі. Для деяких з них до звичайних господарських витрат додалися нові, екстраординарні, на посилене харчування для відновлення свого здоров'я, зіпсованого ув'язненням за розпорядженням надзвичайної революційної комісії. Після повалення радянської влади, відновлені на своїх посадах, вони стали отримувати зарплатню з 3 серпня. Але цієї зарплатні ледве стане на поточні необхідні витрати, та з неї нічого не можна утримати ані на виплату створених боргів, ані на заготівлю продуктів та палива, звичайну для даного сезону. Між тим, утримання за час звільнення залишається до цього часу не оплаченим»¹⁵⁸.

Позауніверситетська діяльність, спрямована передусім на підробіток, була одним з найпоширеніших явищ повсякденності всіх викладачів, особливо приват-доцентів, становище яких було, вочевидь, найскладнішим. З одного боку, вона була продовженням професійної діяльності. На першому місці для багатьох викладачів, починаючи відповідно з 1906 та 1911 років, стало викладання на Одеських вищих жіночих курсах та Одеських вищих жіночих медичних курсах.

Наприкінці існування ІНУ низка викладачів взяли участь у роботі Одеського вищого міжнародного інституту. Багато хто викладав у приватних чоловічих та жіночих гімназіях. Значна частина викладачів несли великий адміністративний тягар, як в ІНУ, курсах, так і в гімназіях, училищах (наприклад, Р. В. Орбинський та Ф. І. Леонтович були директорами комерційного училища). В. Ф. Лазурський згадував, що на початку ХХ століття, «маючи приват-доцентську зарплатню разом з зарплатнею на жіночих курсах — загалом близько 200 рублів на місяць, ми (з дружиною) могли жити не гірше за інших професорів».

І. А. Линниченко зауважував, що «багато хто з професорів має по 20–30 годин лекцій на тиждень у різних установах». Часто з огляду на незаміщеність кафедр викладачі суміжних спеціальностей брали на себе додаткове оплачуване навантаження. Ясна річ, що все це істотно відволікало від науки, хоча власне наукові публікації теж стано-

¹⁵⁶ Протокол засідання Совета ІНУ 10 августа 1883 г. — С. 215–216.

¹⁵⁷ Линниченко И. А. Проект нового университетского устава. — Петроград, 1916. — С. 12, 40, 41.

¹⁵⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 122. — Арк. 303–304.

вили одне з незначних джерел прибутку (іноді доводилося видавати праці власним коштом).

Не можна не зауважити услід за сучасником А. Є. Кауфманом¹⁵⁹, що викладацька та наукова діяльність аж ніяк не була єдиним джерелом прибутку одеських викладачів. Не варто зводити всю мотивацію їхніх дій лише до пошуку коштів, але цей чинник, безумовно, теж мався на увазі у багатьох випадках. Передусім викладачі ІНУ багато часу присвячували публіцистиці, отримуючи гонорар від приватних газет та журналів, і не тільки одеських. Наприклад, В. І. Модестов був кореспондентом «Санкт-Петербургских ведомостей» в Одесі, регулярно надсилав до столиці огляди одеського життя. Деякі професори брали на себе нелегку місію редакторів та видавців: так, К. І. Карастельов був редактором газети «Новороссийский телеграф», Ф. І. Леонтович редагував «Юридическую хронику Новороссийского телеграфа», В. О. Яковлев — журнал «Юг», Є. М. Щепкін — «За свободу» та «Власть народа». В буремному 1919 році Н. П. Кондаков, Д. М. Овсянко-Куликовський, Б. В. Варнеке редагували газету «Южное слово». Щоправда, замість прибутків ці проекти найчастіше несли лише додаткові конфлікти та проблеми.

Низка професорів мали додатковий прибуток, реалізуючи свої знання на благо міста. Хіміки О. А. Веріго, С. М. Танатар, В. М. Петріашвілі очолювали міську станцію по боротьбі проти фальсифікації продуктів. Деякі професори були безпосередньо причетні до фінансів: так, Г. О. Афанасьєв та С. П. Ярошенко очолювали банк товариства взаємного кредиту. Приват-доцентам, попри всі зусилля, не вдавалося накопичити достатньо грошей, аби не приректи свої родини на фактичне жебрацтво після своєї передчасної смерті. Це видно на прикладах Б. А. Вахевича та І. П. Бондаренка.

Варто навести розпорядок дня О. І. Маркевича, одного з найактивніших сімейних викладачів: він прокидався о 9–9.30, швидко снідав, вирушав на заняття чи інші супутні справи, повертався додому о 17.00, обідав та відпочивав лише півгодини, сідав працювати до глибокої ночі, або й до четвертої-п'ятої години ранку.

Рівень заможності викладачів визначався не лише їхніми прибутками від власної діяльності. Багато чого залежало від життєвих обставин, стартових позицій, зв'язків. В цьому плані заможними були О. П. Пригара та І. А. Линниченко. Останній володів у Києві батьківським будинком, з якого мав чималий прибуток, але стримано оцінював цей факт, вважаючи, що за меншої забезпеченості міг би зробити більше для науки: «нужда подгоняет, но она же и обессиливает. В силу обеспеченности иногда слишком долго ждешь вдохновения, а года проходят, лучшие года». В роки Першої світової війни фінансовий стан педагогів зазнав кризи, яскраве відображення якої можна побачити у випадку з професором Г. Г. Швіттау, котрий, за згадкою письменника К. Г. Паустовського, у 1916 році винаймав двірницьку. Показово, що і в такому становищі професор «тримав марку»: переробив двірницьку під маленький зручний особняк, оточив цого куртинами маргариток, розмістив там бібліотеку.

Рівень заможності дозволяв деяким викладачам мешкати у гарних умовах в університетському районі. С. П. Ярошенко, О. В. Богданов, Ю. Ф. Клименко, Ф. Є. Корш, С. В. Левашов мали власні будинки. До того ж частина викладачів мала дачі біля моря. Інші, як І. А. Линниченко або В. Ф. Лазурський, винаймали багатокімнатні квартири. Щоправда, тому ж В. Ф. Лазурському до фінансової стабілізації свого становища довелося винаймати разом з двома іншими викладачами — В. М. Істріним та Є. М. Щепкіним — одну квартиру на всіх на вулиці Коблевській.

Своєрідним «визнанням» достатньо високого рівня заможності професури, тим більш порівняно з іншими групами населення, були пограбування. Так, у відносно спокійному 1904 році було пограбовано квартиру професора М. М. Ланге на вулиці Кузнечній, коли він перебував за кордоном. Грабіжники забрали ордени Станіслава та

¹⁵⁹ Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 83.

Анни, медаль, срібний докторський значок, ложки та ножі вартістю 150 руб.¹⁶⁰ Натомість пограбування професора К. М. Сапежка у вкрай несприятливому 1919 році виглядало буденно, але колоритно. О восьмій годині вечора професор повертався з клініки додому, коли до нього підійшли двоє осіб та звернулися з проханням допомогти у розв'язанні політичної суперечки. І вже біля професорського помешкання вони вихопили револьвери з вимогою віддати костюм та пальто. Свої дії грабіжники супроводили визнанням, що могли пограбувати професора ще при зустрічі, але утримались через повагу до нього («чемність» грабіжників виглядає цілком доречно, якщо врахувати те, що дія відбувалась у середині січня)¹⁶¹.

Важливим чинником життя професури була родина. З одного боку, родина постає значним тягарем, додатковим мотивом пошуку заробітків, гальмування наукових занять та джерелом компромісів із власним сумлінням. Показовою у цьому плані є згадка дружини І. І. Мечникова Ольги Миколаївни про те, що під час відомого конфлікту, який змусив професора залишити університет, він зміг на це наважитися, адже родина не мала дітей. А от О. О. Ковалевський, який мав велику родину, утримувався від такого кроку¹⁶².

З іншого боку, родина була не лише джерелом радості та затишку, але й допомогою, опорою¹⁶³. В. О. Ковалевська згадувала про колег свого чоловіка, маючи на увазі, напевно, і його: «Їхні дружини були цілком відданими супутницями життя; вони цілком розуміли та цінували роботу чоловіків і могли служити зразками дружнього сімейного життя та повного взаєморозуміння і делікатної уваги. Родина не заважала, а допомагала жити. Здебільшого самі ці науковці були абсолютно безпомічні у практичному житті, і лише відданість та піклування дружин дозволяли їм спокійно працювати у галузі науки». Донька професора підтверджує ці спогади, твердячи, що тільки дружина О. О. Ковалевського мала право прибирати «святую святих» — його робочий стіл та всіляко оберігала спокій чоловіка¹⁶⁴.

Інший мемуарист описував дружину професора О. І. Маркевича, Любов Семенівну, як взірєць професорки у кращому сенсі цього слова: «Усі зовнішні ознаки жіночих пустощів були їй не притаманні, просте інтелігентне поводження, інтерес до науки, хоча б настільки, аби розуміти розмови чоловіка зі студентами чи самій зацікавлено запитувати студентів: «Ну, що, як просувається ваш Котошихін чи Боярська Дума?»¹⁶⁵. В. Ф. Лазурський згадував, що його дружина спочатку не могла сприйняти стиль життя чоловіка: «зранку на лекціях, увечері сидить у кабінеті та готується до наступних лекцій».

Щоправда, іноді злі язики пліткували про «підкаблучництво» деяких професорів, як у випадку з І. С. Некрасовим¹⁶⁶. Генеральні репетиції лекцій М. Я. Грота у нього вдома слухав Ф. І. Успенський з дружиною Надією Ерастівною¹⁶⁷.

Зауважимо, що факт сімейності професорів враховувався під час виділення матеріальної допомоги. Так, у 1867 році фізмат запропонував надати І. І. Мечникову та Є. Ф. Сабініну по 300 руб. зі спеціальних коштів університету з приводу їхнього переїзду до Одеси. Рада університету надала Є. Ф. Сабініну 400 руб. як людині сімейній, а Мечникову — 300 руб.¹⁶⁸.

¹⁶⁰ ДАОО. — Ф. 634. — Оп. 1. — Спр. 227.

¹⁶¹ Ограбление профессора Сапежко // Родная страна. — 1919. — 10 января.

¹⁶² Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 66.

¹⁶³ Клоссовская В. П. Воспоминания о профессоре А. В. Клоссовском // Природа. — 1917. — № 11-12. — Стб. 1135-1140.

¹⁶⁴ Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 60.

¹⁶⁵ Там само. — С. 52.

¹⁶⁶ Там само. — С. 48.

¹⁶⁷ Там само. — С. 143.

¹⁶⁸ Протокол совета ИМУ. — 2.X.1867. — С. 8-9.

Вдалося встановити сімейний стан частини викладачів під час їхнього перебування в Одесі. Отже, 215 були одружені і лише 37 — неодружені. Деякі викладачі овдовіли: В. В. Зав'ялов, Ф. М. Шведов, М. П. Кастерін, Ф. Г. Яворський, С. Г. Вілінський, Ф. І. Леонтович, В. Ф. Лазурський, О. П. Доброклонський, О. М. Ляпунов. Найтрагічніший випадок пов'язаний з останнім зі згаданих: видатний математик О. М. Ляпунов у 1918 році не зміг витримати смерть дружини і покінчив життя самогубством. Більшість вдівців одружилися вдруге; Лазурський та Доброклонський — на своїх ученицях, курсистках Одеських вищих жіночих курсів, причому Доброклонському було тоді вже 57 років, а його обранці — 28.

Більшість одружених викладачів мали великі родини (4–5 дітей). Батьками вони здебільшого ставали у вельми зрілому віці, а деякі й у поважному, як на ті часи, як 52-річні професори М. О. Батуєв, О. І. Томсон, О. М. Клітін¹⁶⁹. Обранками деяких з них були доньки поважних персон: дружина М. І. Андрусова — донька знаменитого відкривача Трої Г. Шлімана, дружина О. Ф. Базінера — донька професора Боннського університету Франца Бухелера.

Завдяки звичаю більшості професорів час від часу спілкуватись зі студентами на власній квартирі (наприклад, приймати додаткові іспити) історик Л. Р. Коган мав можливість описати інтер'єр квартир Е. Р. фон Штерна, В. М. Істріна та І. А. Линниченка. Ці описи вкотре засвідчують різний матеріальний стан професорів, що коливався від розкоші до порівняної бідності. Зовнішній вигляд квартир підкреслював властивості особистості її господаря. Так, у квартирі Е. Р. фон Штерна вражали нестерпна чистота, підлога, натерта до такого блиску, що здавалася скляною, переплетені книги, що стояли у шафах шеренгою, як солдати. Про це дбала дружина професора. Натомість у квартирі І. А. Линниченка панував холостяцький дух та лад.

Сімейність становила основу стосунків між викладачами, що іноді ставали кумами, свідками тощо. На початку існування ІНУ ректор влаштовував щоденні збори на дому з сім'ями.

Серед «найзатятіших» холостяків варто згадати І. А. Линниченка, П. Г. Мелікішвілі, Г. І. Перетятковича, Є. М. Щепкіна, О. Є. Назімова, І. І. Патлаєвського. Л. В. Писаржевський згадував, як його вчитель Мелікішвілі «неодноразово говорив, що справжній науковець не має одружуватися. Його дружина, його любов та життя — це наукова творчість, його сімейне вогнище — лабораторія та учні його, в яких, як в дітях, продовжує жити його творче я»¹⁷⁰. Життя більшості холостяків відрізнялося розміреністю. Так, Назімов вів замкнутий спосіб життя, зранку пив каву у кав'ярні, читав газети, рано обідав, довго відпочивав, потім читав до пізньої ночі¹⁷¹. Мелікішвілі щодня прогулювався Приморським бульваром. З іншого боку, холостяцтво, безсумнівно, впливало на їхню вдачу, додавало мізантропії та незручностей для оточуючих.

Невід'ємною частиною повсякденності були такі радісні та сумні події, як ювілеї та поховання представників викладацько-професорського складу. У сукупності вони траплялися настільки регулярно, що їх цілком можна включити до сфери повсякденності, режиму життя професорів. Недаремно в одному з листів професор О. О. Кочубинський нарікав на те, що виголошення промов над свіжими могилами своїх колег перетворилося для нього на якусь «професію» чи обов'язок. Згодом він опублікував ці промови двома виданнями. Ці події неодмінно викликали великий резонанс як у середовищі професорів та студентів, так і серед міської громадськості, національних спільнот, широко висвітлювалися пресою. Досить часто вони набували символічно-

¹⁶⁹ Желясков С., Левченко В. Метрические книги Александро-Невской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава // Південний Захід. Одесика. — Вип. 11. — Одеса, 2011. — С. 22–35.

¹⁷⁰ Писаржевський Л. Памяти Петра Григорьевича Меликова // Современная медицина. — 1928. — № 34. — С. 271.

¹⁷¹ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 140.

го, опозиційного значення, особливо якщо йшлося про трагічні випадки. Найбільш резонансними були ювілеї О. О. Ковалевського, Ф. І. Леонтовича, І. А. Линниченка, В. В. Сокольського, поховання О. Г. Клдіашвілі (вбитий чорносотенцями у 1905 році), В. М. Петріашвілі (ректор 1907 — початку 1908, помер внаслідок перенапруження під час боротьби з правими силами у раді професорів), І. М. Бондаренка (зацькований чорносотенцями, покінчив життя самогубством у 1911 році).

Якими б складними не були матеріальні проблеми викладачів, значно серйознішими виглядали аналогічні проблеми студентів¹⁷². Один з одеських професорів зазначав у 1875 році: «Для життя студентів в Одесі потрібно щонайменше 30 рублів, а по іншим показникам — не менш ніж 35 рублів на місяць, і ці гроші бідняк може здобути лише з величезним трудом шляхом приватних уроків. 4/5 числа студентів ІНУ не забезпечені. Жалюгідне становище одеських студентів доходить до того, що вони мешкають у неопалюваних кімнатах, версти за 2–3 за межею міста, не маючи ані свічок, ані необхідних книг для занять. Добре, якщо знаходять собі уроки, і те по якій ціні! — іноді по 20 копійок на годину. Втім, деякі отримують по 1 рублю та 1½ за урок»¹⁷³. У 1870-ті роки ситуацію ускладнювало те, що на відміну від інших університетів, до яких студенти вступали після завершення навчання у школах того ж навчального округу, в ІНУ навчалось 51 % студентів, що отримали середню освіту поза межами Одеського навчального округу, переважно з Санкт-Петербурзького¹⁷⁴. Ясна річ, що студенти, відірвані від сімей, відчували підвищені матеріальні труднощі. В газетах проблему ставили ще жорсткіше, згадуючи про «голодування» студентів¹⁷⁵. Як і московський, одеський студент потребував 50 рублів на місяць для безбідного життя, однак лише близько 38 % з них могли похвалитися безпроблемним існуванням (13,7 % під час опитування вказали, що мають 35–50 рублів на місяць; 24,1 % — 50–100 рублів). Натомість 11 % назвали себе «безумовно нужденними» (до 20 рублів), а 51 % — «тимчасово нужденними» (20–35 рублів).

Проблеми додавала відсутність гуртожитків, що змушувало студентів шукати дешево і далеко не завжди цілком придатне житло. Як і професори, студенти сприймали Одесу як «дороге місто». Так, О. Л. Колянковський згадував, що переїхав до багатолюдної та дорогої Одеси з невеликого та дешевого Катеринослава¹⁷⁶.

Рятувала становище самоорганізація. Головними місцями зосередження студентів була студентська їдальня на вулиці Херсонській, 36, організована на паях і керована самими студентами, а також «коганівські будинки» на Наришкінському узвозі, 2 (нині узвіз Маринеско) — дешеві квартири для міської бідноти, де жили незаможні студенти. Національні й територіальні земляцтва надавали своїм членам спеціальну допомогу. Український діяч О. П. Семененко згадував про «щиро-безпосередніх і гучних членів Грузинського земляцтва», які «до революції в Одесі веселою компанією збиралися в студентській їдальні»¹⁷⁷. Подібні столи в їдальні мали земляцтва студентів інших національностей (поляки). Іноді там відбувалися дискусії між представниками різних земляцтв, зокрема грузинами та поляками.

Це призводило до непорозумінь з адміністрацією ІНУ та владою. Наприклад, у 1913 році були заарештовані та піддані суду 15 студентів-грузинів (13 у віці 21–24 років, двоє — по 27 років, які вже пройшли весь університетський курс) за порушення

¹⁷² Бережной І. С. Характеристика соціального складу умов життя студентів НУ напередодні 1905 року // Праці ОДУ. — Т. 151. — 36. робіт дисертантів. — Вип. 5. — 1961. — С. 98–109.

¹⁷³ Материалы, собранные отделом высочайше утвержденной комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 54.

¹⁷⁴ Там само. — С. 17.

¹⁷⁵ Сперелли П. Студенческая молодежь голодает (по поводу студенческой нужды) // Южная мысль. — 1913. — 10 февр.

¹⁷⁶ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 56.

¹⁷⁷ Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. — 1991. — № 10. — С. 30.

постанови «Про збіговиська й збори»¹⁷⁸. Студентів звинувачували у створенні «національної студентської грузинської партії», хоча вони стверджували, що об'єдналися лише задля збирання коштів для бідних студентів-грузинів. Щомісяця грузини жертвували у касу по 25 копійок. Вмілий захист за участю адвокатів-грузинів з числа колишніх випускників ІНУ забезпечив виправдання підсудних¹⁷⁹.

Більш оригінальним засобом згуртування було своєрідне студентське «інформ-бюро»: права стіна вестибюля корпусу на вулиці Дворянській. Тут студенти вивішували оголошення про продаж книжок, предметів хатнього вжитку, засідання земляцтв, сходки. Більшість студентів дбали про те, аби впродовж дня хоч на хвилину-другу забігти до головного корпусу і продивитися оголошення¹⁸⁰.

Викладачі, попри власні проблеми, регулярно підтримували студентів. Як благодійники особливо прославилися В. І. Григорович, І. А. Линниченко, В. М. Петріашвілі, П. Г. Мелікішвілі та ін. З метою регулярного забезпечення благодійності 1870 року було засноване «Опікунство про нужденних студентів Імператорського Новоросійського університету», що діяло постійно, активно та ефективно, але все ж таки не могло задовольнити всі потреби студентів. Університет регулярно вдавався до благодійності ззовні, для чого «Опікунство» та земляцтва організовували бали, вечори й т. п., знаходячи відгук в одеситів (не обов'язково заможних). Так, у 1906–1919 роках грузинське земляцтво організувало 11 грузинських вечорів на користь бідних одеських студентів-грузинів.

Ще одним суттєвим джерелом допомоги були численні казенні та приватні стипендії, що надавалися не лише за успіхи у навчанні, а й за різними принципами: земляцтво (кавказькі стипендії), благодійність тощо. Серед етнічно зумовлених матеріальних стипендій найсуттєвіші припадали на студентів-євреїв. Головним чином допомога надходила від столичного «Товариства для поширення просвіти серед євреїв» та його одеського відділення. Так, у 1899 році товариство асигнувало на допомогу євреям 32,5 тис. руб.; 54,2 % (17 594 руб.) від цієї суми отримали студенти, причому більше половини припало на студентів університету св. Володимира та ІНУ, де діяла найвища квота для євреїв — 10 %.

Допомогою у навчанні деяким особам козацького походження була спеціальна стипендія Кубанського козацького війська. У 1869–1870 роках цю стипендію отримували 4 особи, у 1884–1885 роках — один студент у розмірі 300 руб., у 1886 році — один студент у розмірі 420 руб.¹⁸¹

Матеріальні труднощі були однією з причин самогубства серед студентів, хоча діяли також інші чинники (суто психічний, нерозділена любов та ін.)¹⁸². Не оминуло це сумне явище й ІНУ, про що свідчать газетні повідомлення. Однак матеріальні проблеми були актуальними не для всіх студентів. Частина з них за рахунок багатих батьків (здебільшого — дворян) жила без проблем, хоча зовсім не завжди зосереджувалася на навчанні.

Студенти тих часів були зобов'язані носити уніформу, що повинне було дещо згладжувати існуючі матеріальні розбіжності, але вийшло навпаки. Студентська уніформа передбачала тужурку (полупальто), сурдут, мундир, кітель, картуз (темно-зелений з блакитним околишем), капелюх-«треуголку», а також «ніколаевскую шинель». Звичайним одягом студентів була тужурка сірого або чорного кольору з зелено-блакитними петлицями на відкладному комірі. Тужурку носили і вдома, і на лекціях, а також в театрах і на вечорах. Сурдут був двобортний, темно-зеленого кольору, з бла-

¹⁷⁸ Судебная хроника. Дело студентов-грузин // Одесские новости. — 1913. — 12 декабря.

¹⁷⁹ Одесские новости. — 1913. — 21 марта.

¹⁸⁰ Комаров Б. М. Мої університети // Дом князя Гагарина. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 77.

¹⁸¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие... — С. 676.

¹⁸² Кругляк М. Е. Самогубства як вияв духовної кризи студентства підросійської України на початку ХХ ст. // Сторінки історії: Зб. наук. праць. — Вип. 35. — К., 2013. — С. 60–71.

китним стоячим коміром і вважався більш парадним одягом; його переважно одягали на якийсь захід. Сурдути були, разом з тужурками, майже у всіх, а мундири — лише у окремих студентів, бо коштували багато: однобортний, з дев'ятьма золотими гудзиками, з коміром, шитим золотом, мундир надавав людині образ царського чиновника. До мундиру належало носити шпагу. Окремі заможники шили собі сурдути на білій шовковій підкладці, за що отримали визначення «білоподкладочники» (у вустах лівих цей термін став синонімом реакційності, «буржуйства», негативною ознакою людини)¹⁸³.

Одяг використовувався і як маркер опозиційності, маніпулятивний артефакт: у 1870-ті роки професори скаржилися членам міністерської комісії, що «студенти з юнацьким максималізмом не вклоняються в коридорах... навмисно одягають капелюх в коридорах та навіть так розмовляють з керівництвом»¹⁸⁴.

До «гардеробного» аспекту цікаву деталь додає Л. Коган, який згадував, що з появою в аудиторіях дам-вільнослухачок з'явилося відчуття чистоти та святковості, «милостиві государи підтягнулися, стали частіше голитись та не забували доглядати за взуттям».

Значно ускладнювалася матеріальна проблема для одружених студентів (бували, звісно, і винятки, наприклад у разі вигідної «партії»). 1870 року Міністерство народної освіти за ініціативи саме ради ІНУ поставило на розгляд інших університетських рад питання про можливість студентам одружуватися в період навчання. Одеські професори вважали, що одруження неодмінно викличе труднощі у навчанні і науковій роботі, призведе до погіршення матеріального становища студентів, ускладнить нагляд за ними, адже університет врешті-решт несе відповідальність за студентів перед батьками і суспільством.

Циркуляром міністерства від 15 березня 1880 року до правил для студентів було включено пункт про заборону укладати шлюб. Відповідно обер-прокуророві Св. Синоду направили клопотання щодо неможливості вінчання студентів. «Правила про прийом у студенти університетів» 1885 року забороняли вступати до університетів одруженим юнакам і укладати шлюб під час навчання в університеті. Втім, не заборонялося клопотатися перед міністром народної освіти про дозвіл на одруження (перешкод до отримання якого зазвичай не виникало) за умови засвідчення відмінної поведінки прохача та наявності дозволу батьків з обох сторін.

Численні прохання молоді змусили міністерство циркуляром від 18 травня 1898 року дозволити студентам одружуватися у разі згоди на те попечителя навчального округу та за умови попереднього погодження з начальством відповідного вищого навчального закладу. 23 травня 1906 року на тлі революційних подій у державі окремим циркуляром міністерство взагалі передало адміністрації вишів право видавати дозвіл на шлюб та приймати на навчання одружених¹⁸⁵.

Обранками одеських студентів, як і в інших містах, ставали курсистки місцевих жіночих курсів. У 1913 році серед 19 одружених курсисток Одеських вищих жіночих медичних курсів 4, або 21 %, мали чоловіків-студентів¹⁸⁶. Прикладом одруженого студента був майбутній викладач ІНУ Б. К. Гогоберідзе. Серед менш відомих прикладів — О. Л. Колянковський, автор мемуарів про О. Г. Брікнера, К. М. Комарецький, український громадський діяч.

Студентські «самопереписи» початку ХХ століття виявили загальну для всіх університетів імперії рису побуту багатьох студентів: праця як головний засіб боротьби за

¹⁸³ Комаров Б. М. Мої університети... — С. 85.

¹⁸⁴ Материалы, собранные отделом высочайше утвержденной комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 54.

¹⁸⁵ Кругляк М. Шлюб і сім'я в житті студентства підросійської України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. // Мандрівець. — 2012. — № 5. — С. 45–52.

¹⁸⁶ ДАОО. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 11.

виживання. Так, у Томському університеті працювали 53 % студентів, у Московському — 29 %, у Варшавському — 42 %, у Новоросійському — 40 %. Найсприятливішим варіантом було репетиторство. За сприяння О. Г. Брікнера посаду вчителя училища по найму отримав у 1872 році О. Л. Колянковський. У жіночих гімназіях викладав учень П. К. Бруна — П. О. Юрченко.

Один з лідерів українського національного руху в Одесі В. Л. Громашевський (батько видатного епідеміолога Л. В. Громашевського, випускника ІНУ) цілеспрямовано шукав студента-українця як репетитора для свого молодшого сина. Він навіть дав у газету оголошення саме з таким «етнічним» формулюванням. Зрештою він знайшов бажане в особі одного з лідерів одеської студентської української громади К. М. Комарецького. Напевно, найбільше пощастило студенту, донському козаку за походженням, Й. Ф. Алдиреву, який влаштувався під час навчання на другому курсі вихователем у родину ректора М. О. Головкинського і мешкав там само¹⁸⁷. Однак частина студентів працювала зовсім не за спеціальністю. Так, наприкінці 1916 року одеська газета писала про 20 студентів ІНУ, що працюють вантажниками в порту за 50 копійок на годину. Дехто після двох-трьох годин такої роботи йшов геть. Показово, що працювали вони у студентському одязі, і можна тільки уявити, на що він перетворювався¹⁸⁸.

За таких обставин працюючим студентам доводилося пропускати заняття, у чому відверто зізнавався, наприклад, О. Л. Колянковський. Відвідування лекцій було обов'язковим. Лекція могла відбутися за присутності двох студентів, тому, аби не зривати лекції непопулярних професорів, студенти встановлювали чергу на відвідування. Контролювали відвідування педелі за вішалками з особистими номерами¹⁸⁹. Ці хитрощі студентів найяскравіше описав Л. Коган: «Мою увагу привернуло велике оголошення декана юридичного факультету: «Студентам юридичного факультету повідомляється, що лекції розпочинаються 1 вересня о 9 годині ранку і що відвідування лекцій обов'язкове».

— Ось тобі й на! — мимоволі вирвалося в мене. — Навіщо оголошувати про необхідність відвідувати лекції?

Стоячий неподалік невеликого зросту студент швидко повернувся до мене. Обличчя у нього було одутловате, пом'яте, вуса безбарвні, а карі розумні очі постійно перебігали з одного предмета на інший, наче нишпорили.

— Ви, ймовірно, щойно вступили, колего? — запитав він.

Я кивнув головою.

— Філолог?

— Так.

— Дозвольте відрекомендуватися: Кагаров Євген, третього курсу.

Я назвав себе.

— Якщо ви надумаете відвідувати всі лекції, то закінчите погано, повинен попередити вас, як старший.

— Але ж контролюють?

— Так, але не так, як у гімназії. Тут немає журналів і на лекціях не буває перекличок.

— А як же враховують?

— Дуже просто. Номер вашого студентського квитка є водночас і вашим номером на вішалці. Після дев'ятої ранку в шинельну приходить службовець деканату, педель чи що, і записує номери вішалок, на яких немає кашкетів. Списки по курсах у них є, і таким чином встановлюється, хто манкірує лекціями. Але це дуже нерозумно, звичайно, і студенти легко обходять сей порядок.

— Яким чином?

¹⁸⁷ Новоросійський університет в воспоминаниях ... — С. 154.

¹⁸⁸ Одесский листок. — 1916. — 29 октября.

¹⁸⁹ Комаров Б. М. Мої університети... — С. 78.

— Дуже просто. Купіть ще один кашкет і залиште його у поважного бородатого швейцара з додатком рубля щомісяця. Він пройде шинельною до педеля і повісить кашкет на порожній гачок. Зрозуміли?

— Ну а взимку? Кашкет є, а шинелі немає...

— А хіба мало народу без шинелі ходить! Та й декану, власне, що важливо? А є таке правило, що лекція читається за наявності двох слухачів»¹⁹⁰.

В унісон Когану, але з позицій викладачів І. А. Линниченко згадував: «Багато студентів, маючи під руками підручники своїх професорів, лекцій університетських зовсім не відвідують. Одні (цим ще можна пробачити) в лекційний час дають уроки, служать в банках, конторах та іншими способами заробляють собі на хліб насущний, більш забезпечені сидять у кафе, грають на більярді, фліртують з панночками. Працюють вони місяць-півтора на рік, в екзаменаційну пору, наймаючи іноді репетиторів з бідних, але старанних та обізнаних товаришів, натаскувати їх на козири екзаменаторів»¹⁹¹. Таким чином, і тут відбивалося розшарування студентів. Ще у середині 1870-х років професори зазначали, що «поширення літографічних курсів дає студентам привід до недбалого відвідування лекцій»¹⁹². «Доволі невеликий відсоток студентів займається охоче», — флегматично зазначав один з професорів 1870-х років¹⁹³.

Життєвий ритм викладачів та студентів був головним чином прив'язаний до обставин університетського навчання. Навчальний рік за статутом 1863 року тривав з 15 серпня до 1 червня, за статутом 1884 року — з 20 серпня до 30 травня. Всі викладачі читали лекції по 2 навчальні години по 45 хвилин підряд. Перерви між двома 45-хвилинками становили 15 хвилин. Лекція переривалася дзвоником. Кожна лекція починалася не рівно о якійсь годині, а на чверть години пізніше (так звана академічна чверть). Різні професори читали лекції в різні години дня, як кому зручніше¹⁹⁴. Так, О. І. Кирпичников читав лекції двічі на тиждень з п'ятої до сьомої вечора, Я. М. Лебединський — від восьмої до десятої вечора.

Як і в наш час, студенти ділилися на групи: наприклад, Ф. О. Петрунь був студентом 4-го курсу історичного відділення, групи А¹⁹⁵. В одному з джерел знаходимо згадку про старост III та IV груп на медичному факультеті¹⁹⁶.

Три літні місяці та півтора місяця взимку тривали вакації, які викладачі здебільшого заповнювали поїздками, в тому числі оздоровчими — «на води» або за кордон, а іногородні студенти вирушали на батьківщину.

Час професорів та студентів не був присвячений виключно викладанню, навчанню та зароблянню грошей. Для більшості професорів та для частини (напевно, все ж таки меншої) студентів першорядне значення мали наукові студії. Так, О. О. Ковалевський вдома облаштував куток для лабораторних дослідів. Левова частка професорів брали активну участь у діяльності одеських наукових товариств, і не лише тих, що функціонували при університеті, — наприклад, Одеському товариству історії та старожитностей, сільського господарства та ін.

Образ студента-«ботаніка» відбився у спогаді про студентські роки рано померлого професора ІНУ М. І. Малініна: «Малінін страшенно займався в університеті. Я прямо скажу, я не пам'ятаю, щоб хтось із студентів так займався. Був скромний і в той же час серйозний юнак, завжди ходив по коридору з книгами або працював з ними в бібліотеці»¹⁹⁷. Не менш яскраво О. І. Маркевич згадував інший приклад сумліннос-

¹⁹⁰ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 122–125.

¹⁹¹ Линниченко И. А. Проект нового университетского устава... — С. 19.

¹⁹² Материалы, собранные отделом высочайше утвержденной комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 82.

¹⁹³ Там само. — С. 54.

¹⁹⁴ Комаров Б. М. Мої університети... — С. 85.

¹⁹⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 786. — Арк. 29.

¹⁹⁶ Одесские новости. — 1915. — 19 января.

¹⁹⁷ Малинин М. И. // Одесский вестник. — 1885. — 10 декабря.

ті студента — майбутнього помітного історика та етнографа Херсонської губернії В. М. Ястребова: «Приблизно у 1874 році до мене заявився молоденький студент, невисокого зросту, не дуже гарний, з темним обличчям, в окулярах, але обличчя його було таке виразне і випромінювало таку приємну посмішку, що приємно було дивитися на нього <...> Він часто приходив до мене, брав багато книг і читав їх із захопленням. Я приголубив юнака, часто затримував його у себе, говорив з ним і переконувався, що він надзвичайно серйозно ставиться до своїх занять, насправді читає узяті в мене книжки, цікавиться наукою»¹⁹⁸.

С. Ю. Вітте згадував свої студентські роки як присвячені виключно навчанню. Класичним прикладом зануреного в науку студента слід вважати А. В. Флоровського, майбутнього видатного історика, який, за описом Л. Когана, «з перших днів занять розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії»¹⁹⁹.

Професора В. Е. Крусмана називали «носієм того справжнього ентузіазму божественного «еросу», без якого немає справжньої науковості, а є лише вбоге ремесло. Живе у ньому безумовна творча засада, любовна відданість науці. Створює навколо себе «озонуючу» атмосферу моральної чистоти»²⁰⁰.

Такі професори та студенти («академісти») відстоювали своє бачення університету як храму науки. Їхнім гаслом можна вважати слова, які професор О. П. Доброклонський призначав для свого колеги — полум'яного революціонера Є. М. Щепкіна: «Невже чистий академізм, тобто девіз «університет для науки», нерозлучний з реакційністю? І невже політика є наукою? Чи не відволікає, навпаки, політика від чистої науки? Чи не внесла політика у 1905–1907 роках руйнування в університетські заняття та науку? Чи продуктивно працювали на науковій ниві ті, хто тоді займався політикою?»²⁰¹.

У характеристиці професора Ф. І. Леонтовича, що йому дав студент-академіст, теж яскраво відбився докір тим, хто намагався відволікати студентів від науки: «Федір Іванович був другом студентства. Другом не в тому сенсі, що все зроблене студентом він вважав добрим і справедливим, що дозволяло цьому студентові байдикувати. Він завжди був готовий допомогти йому у праці, навчанні, невдачах, захистити, де міг, від ворогів, які часто ховали себе за машкарою дружби».

Відбиттям прагнення «академістів» до науки була організація низки наукових гуртків. З кінця XIX століття пошук форм практичної, самостійної, творчої роботи студентів, співпраці студентів та викладачів набув пріоритетне значення у розвитку вищої школи як в Російській імперії та Україні, так і в Одесі зокрема. Це стосується як гуманітарної, так і ще більше природничої науково-педагогічної сфери. Збільшення самостійної, творчої роботи мало привчити студентів до наукових студій, підготувати найкращих до наукової діяльності в майбутньому. Консервативна професура та влада до того ж сподівалися, що творчі студенти, — тобто, власне, студенти в головному сенсі цього слова, — будуть відволікатися від громадської активності (у громадській свідомості чимдалі студентство асоціювалося з бунтарством; коріння таких асоціацій походило з волелюбних звичок студентів університетів Західної Європи доби середньовіччя). Головним стимулом для творчої наукової роботи мали закономірно стати позанавчальні товариства та гуртки, що розвивали б і доповнювали лекційне та семінарське спілкування. Проте процес організації студентських товариств та гуртків наштовхувався на різноманітні проблеми (матеріальні труднощі, підозри у неблагона-

¹⁹⁸ Маркевич А. И. В. Н. Ястребов // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). — Т. 22. — 1900. — С. 43.

¹⁹⁹ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 32.

²⁰⁰ Кузнецов К. А. Профессор В. Э. Крусман // Одесский листок. — 1917. — 14 сентября.

²⁰¹ Доброклонский А. А. Открытое письмо профессору Е. Н. Щепкину. — Одесса, 1917. — С. 3.

дійності, пасивність студентів та викладачів тощо) і тому відбувався з різною мірою успішності. Найбільш сприятливою для процесу організації гуртків був період після 1905 року, коли відбулася лібералізація університетського регламенту.

Головним внутрішнім стимулом для організації студентських товариств та гуртків в ІНУ було існування стабільної групи ліберальних професорів, які, на відміну від консерваторів, охоче йшли на близький контакт зі студентами, надання їм більшої свободи дій. Процесу сприяли також заснування спеціальних кабінетів для поглиблених занять певними науками у бібліотеці і, головне, існування низки «дорослих» наукових товариств при університеті: природознавців («Естествоиспытателей»), історико-філологічного, бібліографічного, лікарського тощо. Фактично при ІНУ діяло й легендарне Одеське товариство історії та старожитностей. Засідання цих товариств відвідували студенти старших курсів.

Фактично неформальними гуртками були «вівторки», «четверги», «недільники» на квартирах професорів, де вони спілкувались у невимушеній обстановці з групою зацікавлених науками студентів: наприклад, зібрання у М. М. Грота, О. І. Маркевича, І. А. Линниченка, О. І. Кірпи́чкова, професорів-природничників. Аналогічна практика існувала, хоч й меншою мірою, на ОВЖК, зокрема у професора Є. М. Щепкіна. Ці зібрання апробували систему, що прищепилася й у стінах університету: діяльність студентських товариств за модерації професорів, а не у вигляді суто молодіжних об'єднань. Втім, це було ознакою не лише наукових, а й громадських та спортивних студентських об'єднань, де викладачі та студенти діяли пліч-о-пліч.

Виявлено 8 офіційних наукових студентських гуртків, що реально діяли на всіх факультетах університету впродовж 1903–1920 років, хоча й з різним ступенем успішності та тривалості. Ця цифра аж ніяк не виглядає монументальною; тим більш вона не відповідала реальним потребам студентів та викладачів, про що свідчать непоодинокі випадки нереалізованих ініціатив. Піонерами справи були історико-філологічний факультет та фізмат, де одночасно наприкінці 1903 року виникли гуртки. Зокрема на фізмати — математичний, під головуванням приват-доцента І. Ю. Тимченка. У 1915 році на фізмати виник фізико-математичний гурток. Проте найуспішнішим проектом цього факультету виявився біологічний гурток, що виник у 1904 році і надалі успішно працював під керівництвом професора Д. К. Третьякова та навіть спромігся опублікувати кілька випусків своїх праць. Ще одним проектом став медичний гурток при медичному факультеті, що виник у вересні 1915 року під керівництвом професора А. К. Медведєва.

Тривалий період найчисельнішим факультетом ІНУ був юридичний, але тут справа заснування студентських наукових об'єднань рухалася мляво. Причину, напевно, слід шукати у практично-прагматичному світогляді більшості студентів, на що частенько нарікали професори, — але, власне, цих же професорів не менш часто звинувачували у відсутності наукового потенціалу. Однак і тут у 1904 році студенти спробували заснувати юридичний гурток, та про його діяльність відомостей немає. Натомість у середині 1910-х років активно діяв гурток цивільного права під керівництвом професора В. І. Курдиновського.

Справа заснування наукових об'єднань на історико-філологічному факультеті ускладнювалася хоча б через малу чисельність його студентського та викладацького складу (впродовж усієї історії ІНУ це був найменший за кількістю студентів факультет), а також переважну матеріальну бідність студентів, що, звісно, відволікало їх від науки. Проте і на історико-філологічному факультеті процес йшов спочатку, як і на решті факультетів, неофіційним, фактично нелегальним шляхом (напевно, краще сказати — напівлегальним, з огляду на протекцію частини викладачів). Так, у 1901–1903 роках ознак такого гуртка набули читання українським громадівцем Д. Д. Сигаревичем приватних лекцій з історії для невеликої групи студентів. У 1903 році україн-

ські студентки та курсистки організували нелегальні зібрання, на яких читали реферати по літературі та історії.

Певний досвід згуртування заради науки студенти ІНУ отримували у національно-культурних товариствах, — наприклад, «Просвіті», єврейських гуртках тощо. Промовистий епізод стався у серпні 1909 року, коли чотири студенти ІНУ — члени «Просвіти», серед них М. Є. Слабченко та А. В. Ніковський, звернулися до правління «Просвіти» з пропозицією заснувати науковий гурток українознавства, члени якого мали прочитати курси лекцій з історії української церкви, права, літератури та політичної економії.

Маємо також приклад спроби організувати національно спрямований гурток історичного профілю з боку студентів-євреїв ІНУ. У 1907–1908 роках про ухвалення статуту студентського гуртка з вивчення єврейської історії та літератури клопотали студент-медик А. Фельдбаум, юристи Й. Урисон і М. Синайський та філолог Ш. Шварц. Ініціатори планували читання рефератів, спільне читання та обговорення книг²⁰². Та попри схвальне ставлення тодішньої ліберальної більшості ради університету наступ реакції не дозволив гуртку розвинутись.

На історико-філологічному факультеті всі описані вище зусилля тривалий час не були офіційно оформлені. Вперше це сталося у жовтні 1903 року, коли на офіційно подане прохання студентів С. Аваліані, Л. Іванова, В. Адлера та М. Ковальчука тут був заснований вчено-літературний (у джерелах також фігурує як історико-філологічний) гурток (здається і як товариство) під керівництвом професора кафедри російської історії І. А. Линниченка²⁰³. Товариство мало секретаря (В. Адлера) та бібліотекаря (В. Окуджаву). 26 та 30 листопада 1903 року відбулися два засідання, на яких пролунали виступи Линниченка «Про відношення науки до життя», студентів Адлера «Про завдання товариства», Окуджави (дядько знаменитого барда) «Про втілення в історії і остаточній перемозі вічних ідеалів добра та краси» та Д. Шаріфова «Економічні причини створення Російської держави». У 1904 році товариство провело три засідання, на яких заслухали доповіді студентів Райдіса «Вчення Канта про волю» та М. Слабченка «Новітня малоросійська література». Таким чином, широкі завдання гуртка були передвісником подібних завдань Бібліографічного товариства під керівництвом того ж Линниченка. Для Линниченка, який мріяв про заснування власної одеської школи істориків, цей гурток-товариство мав стати одним з каменів у цю будівлю. Однак після доволі активного старту у 1903–1904 роках цей осередок не розвинув роботу.

Головна причина деактивізації «линниченківських» студентських товариств особливо помітна на тлі великих успіхів київського історико-етнографічного гуртка М. В. Довнар-Запольського, полягала у фактичному закритті цих проектів самим І. А. Линниченком, а вірніше — переформатуванні та акумулюванні їх у 1911 році в Одеське бібліографічне товариство при ІНУ (сам засновник характеризував його як історико-літературне). Саме тут продовжилася плідна діяльність колишніх студентів та курсисток професора, а тепер стипендіатів та викладачів середніх шкіл.

У тому ж 1911 році на історико-філологічний факультет ІНУ влаштувався новий професор кафедри російської історії Є. П. Трифільєв. Попри різко негативну реакцію Линниченка на це призначення та вельми скромні оцінки педагогічних здібностей Трифільєва у спогадах його сучасників саме вихованцю харківської школи істориків вдалося не лише реанімувати, а й розвинути справу студентських наукових об'єднань на історико-філологічному факультеті, при тому вже у суто історичному полі. Йдеться про функціонування щонайменше у 1915–1918 роках студентського історичного гуртка при ІНУ (за 1919–1920 роки в нас немає відомостей, хоча формально гурток існував до закриття ІНУ). Про затвердження статуту гуртка (тоді ж саме на факультеті

²⁰² ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 26 (1908). — Арк. 173–176; Спр. 26 (1907). — Арк. 24.

²⁰³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2610. — Арк. 321.

виник філософський гурток під керівництвом професора М. М. Ланге) «встиг» згадати останній надрукований повний звіт ІНУ за 1915 рік²⁰⁴.

Робота гуртка не відобразилася «на поверхні», а розпорошена у газетних та архівних матеріалах, що, напевно, призвело до його забуття у сучасній історіографії. Натомість виникнення гуртка відповідало знаменній тенденції до розмежування історії зі спорідненими дисциплінами, передусім археологією та літературознавством. У травні 1915 року у Москві відбувся перший з'їзд істориків та істориків права, на якому ІНУ представляли І. А. Линниченко, Є. П. Трифільєв та О. Я. Шпаков.

Статут студентського історичного гуртка при ІНУ, складений Трифільєвим, було затверджено факультетом 7 жовтня 1915 року. 30 жовтня статут затвердила рада університету²⁰⁵. Установчі збори гуртка відбулись 29 листопада 1915 року. На них керівником гуртка було обрано Трифільєва, на інші посади — студентів Петринського (секретар), Слоніма (другий секретар), Грекулова (скарбничий), Кавадіаса (зберігач музею), Петруня (бібліотекар)²⁰⁶.

Привертає увагу наявність серед засновників гуртка з числа студентів трьох досить відомих у подальшому осіб. Уродженець Одеси М. М. Петринський був одним з лідерів студентського руху, есером (хоча його діяльність у гуртку свідчить, що він переймався не лише політикою, як більшість лівих студентів). У 1920–1930-ті роки він викладав історію у середніх та вищих навчальних закладах. Цікаво, що в Одеському державному університеті він очолював науковий гурток з історії СССР на історичному факультеті, втілюючи свій попередній досвід. Згодом М. М. Петринський був розстріляний за попередні «гріхи».

Незважаючи на те, що більшість біографів (щоправда, поверхневих) зазначають, що відомий історик літератури М. Л. Слонім перебував у 1915–1917 роках у Петрограді, у постаті згаданого студента ІНУ Слоніма можна углядіти саме його. Студенти часто циркулювали між різними університетами, вигнані за несплату, неблагонадійність тощо, і не виключено, що певний час він міг навчатися в Одесі, де перед тим закінчив гімназію, а у грудні 1917 — червні 1918 року жив та працював тут. З 1919 року і до кінця життя він проживав в еміграції, де став одним з провідних істориків та культурологів з російської тематики.

Бібліотекар студентського історичного гуртка при ІНУ Ф. О. Петрунь є відомою постаттю в історії одеської вищої освіти та науки.

16 грудня 1915 року гурток зібрався о 20.00 на історико-філологічному факультеті у приміщенні історико-філологічного товариства. Активно гурток діяв у 1916 році. На початку квітня на засіданні під головуванням Є. П. Трифільєва Ф. О. Петрунь охарактеризував діяльність нещодавно померлих історика права М. Ф. Владимирського-Буданова та соціолога М. М. Ковалевського²⁰⁷.

Наприкінці листопада 1916 року Петрунь виголосив доповідь «Граф І. І. Толстой», а Петринський — доповідь «Памяти Семевського» (про померлого історика Василя Івановича Семевського)²⁰⁸. На початку грудня Петрунь виступив з оглядом досліджень історії Новоросії, докладніше висвітлив діяльність В. І. Григоровича та П. К. Бруна. Він запропонував зосередитись саме на історії Новоросії та залучити студентів з інших факультетів, особливо юридичного²⁰⁹.

Гуртківці навіть намагалися діяти у стилі справжніх наукових товариств, встановлюючи наукові зв'язки. Навесні 1916 року гуртку вдалося налагодити надходжен-

²⁰⁴ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета. — Одесса, 1915. — С. 146.

²⁰⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 26 (1915). — Арк. 66–66 зв.

²⁰⁶ Одесские новости. — 1915. — 30 ноября.

²⁰⁷ Одесский листок. — 1916. — 1 апреля.

²⁰⁸ Студенческий исторический кружок // Одесский листок. — 1916. — 29 ноября.

²⁰⁹ В студенческом кружке // Одесский листок. — 1916. — 2, 3 декабря.

ня видань від Таврійської вченої архівної комісії²¹⁰. Успішність гуртка у накопиченні власної бібліотечки ілюструють написи на книгах з фондів сучасної Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова про приналежність книг студентському історичному гуртку ІНУ.

Знову гурток виринув у 1918 році. 1 лютого відбулося засідання пам'яті декабристів. Трифільєв виголосив вступне слово. Студент О. І. Занчевський розповів про походження руху декабристів, І. Ф. Кособродов — про К. Ф. Рилєєва, М. М. Петринський — про П. І. Пестеля, Фішер — про ставлення декабристів до національного питання. Курсистка Крушевич доповіла про взаємини декабристів та російського громадського руху, Т. А. Поповиченко — про ідеали декабристів. Преса зауважила великий інтерес до заходу, на який надавалися (продавалися?) входні квитки. Професорів пускали без квитків²¹¹.

Серед авторів доповідей найбільш перспективним здавався сучасникам І. Ф. Кособродов — у жовтні 1919 року рішенням факультету та ради університету його залишили стипендіатом при кафедрі російської історії під керівництвом Трифільєва. Однак про розвиток кар'єри молодого науковця нічого невідомо. Популярності, але як громадський діяч, набув уродженець Одеси Й. А. Фішер, помітний діяч сіоністського руху та дипломат Ізраїлю.

Наприкінці квітня 1918 року відбулося ще одне засідання гуртка, напевно, найцікавіше з огляду на новизну і навіть певну сміливість теми у складних політичних обставинах — обговорення діяльності та постаті Карла Маркса до 100-ї річниці з дня його народження. Було заслухано доповіді Н. Є. Васильєвої про біографію Маркса, І. М. Троцького — про філософські погляди Маркса та І. А. Вайсмана — про соціально-економічні погляди Маркса. Найцікавішою є присутність серед доповідачів у майбутньому видатного антикознавця, уродженця Одеси, Й. М. Троцького, який у 1938 році з очевидних обставин змінив своє прізвище на «Тронський», під яким і набув наукової слави. Цей факт не був відомий біографам науковця, наприклад, І. В. Тункіній.

Цей епізод з діяльності Трифільєва можна вважати вельми показовим для характеристики його наукової еволюції. На нашу думку, його вибір долі радянського історика у першій половині 1920-х років був зумовлений не лише кон'юктурою, а й тяжінням до економізму, що передусім спирався на вивчення спадщини Маркса. Зі згаданих студентів наукову та викладацьку кар'єру зробив О. І. Занчевський, уродженець Одеси, син знаменитого ліберального ректора ІНУ І. М. Занчевського. Важливо, що деякі виступи членів гуртка оприлюднювалися, як виступ Петринського про В. Семеєвського²¹². Напевно, на них надалі ґрунтувалися статті Петруня про В. Григоровича²¹³.

Таким чином, історичний гурток зосереджувався не тільки на суто історичній, а й на історіографічній тематиці. З іншого боку — на історії не лише Південної України, а й Росії. До його складу входили не тільки студенти університету, а й курсистки ОВЖК. Для деяких членів гуртка він став містком до подальшої діяльності. В інституційному плані гурток слід розглядати як одну зі сполучних ланок у розвитку краєзнавства/регіоналістики в Одесі від першого університету до Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, чільними діячами якої на першому етапі були майже всі вищезгадані науковці: Трифільєв, Петринський, Петрунь, Занчевський.

В останній рік існування університету при ньому виник студентський літературний гурток під керівництвом професора В. Ф. Лазурського, який теж частково охоплю-

²¹⁰ Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Т. 53. — 1916. — С. 238.

²¹¹ Вечер памяти декабристов // Одесский листок. — 1918. — 31 января.

²¹² Петринский Н. Н. Историк-гражданин. Светлой памяти В. И. Семеевского // Студенческие отклики. — 1917. — 17 сентября.

²¹³ Петрунь Ф. З історії збирання рукописів на балканському півострові: до 80-ліття «Очерка путешествия по Европейской Турции» В. Григоровича (Казань, 1848) // Бібліологічні вісті. — К., 1929. — № 2–3. — С. 36–47; його ж: К библиографии печатных трудов В. И. Григоровича // Известия отделения русского языка и словесности АН СССР. — 1929. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 337–345.

вав історичну тематику, адже за статутом призначався для студентів, що цікавилися літературою та мистецтвом, мали вивчати історію загальної літератури, популяризувати художню творчість. Окрім професора Лазурського засновниками гуртка були студенти О. Колочевська, А. Шайн, Н. Ліскович, Ф. Зальманова, Л. Фрідке, С. Брейтбург, П. Єршов, А. Гантмахер, Д. Рішман²¹⁴. Напевно, саме про цей гурток як літературно-художній згадувалося у газетному повідомленні жовтня 1919 року, де також містилась інформація про участь у ньому Ю. Олеші та Е. Багрицького. Говорили там і про театр (доповідь Е. Бріль)²¹⁵.

Діти професорів-академістів на початку ХХ століття навіть створили свій окремий гурток²¹⁶. Вони читали та розбирали серйозні твори сучасної літератури, гаряче дискутували, іноді випробовували свої сили у декламації, музиці, співах чи розмовляли на сучасні теми з питань вищої освіти. Існували в університеті, на відміну від нелегальних товариств радикалів-революціонерів-соціалістів, легальні та підтримувані адміністрацією об'єднання: «Товариство сприяння академічному життю», «Академічна корпорація студентів»²¹⁷.

Наголосимо, що не всіх студентів-академістів варто ототожнювати з adeptами «Союза Русского народа», які були серед студентів, але, прикриваючись гаслами академізму, проповідували відвертий шовінізм та ретроградство, за що наражалися на зневагу.

Справжнім вибухом патріотизму серед студентів та викладачів позначений початковий етап Першої світової війни. На початок 1916 року серед 3085 студентів 614 були мобілізовані в армію, 72 поступили на службу до громадських організацій. В одеських газетах регулярно друкувалися листи мобілізованих студентів з фронту, портрети тих з них, які прославили себе героїчними вчинками. Більшість викладачів читали публічні лекції на користь поранених. Особливо відзначилися медики з числа викладачів, мобілізовані на фронт.

Студенти різних поглядів прагнули поширювати свою позицію шляхом видання преси. Одним з перших випадків було видання наприкінці 1860-х — на початку 1870-х років студентом Г. Туманішвілі рукописного журналу «Гадазакрелі сагнебі». У ньому він критикував автократичний порядок, вимагав свободи слова та друку, а також висловлювався за республіканський лад. В одному з номерів він також описував, як змінився його світогляд протягом років навчання. Своє буття до університету він вважав відірваним від світу та життя. В Одесі в нього вперше відкрилися очі на справжнє життя: «Я всмоктував життєві соки, день і ніч я спілкувався з простими людьми й повністю поділяв їхні настрої. Народ і його поведінка стали моєю справжньою школою, зараз я пізнав людей, зрозумів світ».

Туманішвілі налагодив тісні зв'язки з «народниками», яких відкрито підтримував²¹⁸. Але, вочевидь, це видання мало вузьке коло читачів. Розквіт студентської преси припав вже на початок ХХ століття. Тоді видавалась преса академістів «Академіст», «Студент-Академіст», «Вестник Корпорации академистов Императорского Новороссийского университета и всех академистов России». Більш тиражними були видання студентів-соціалістів «Студенческий голос», «Студенческие отклики», «Студенческая газета», «Бюллетень Центрального комитета новороссийского студенчества», «Сын народа», «Сын отечества».

²¹⁴ ДАОО. — Ф. 1359. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 87–89.

²¹⁵ Южное слово. — 1919. — 9 октября.

²¹⁶ Клитин Б. Из семейной хроники // Новороссийский университет в воспоминаниях современников... — С. 193–194.

²¹⁷ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 186, 244.

²¹⁸ Hausmann G. Universitat und stadtische Gesellschaft in Odessa, 1865–1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der periferie des Zarenreiches. — Stuttgart, 1998. — S. 168–169.

Є. М. Щепкін являв собою єдиний серед викладачів випадок повного занурення колишнього науковця у суспільно-політичні справи. Однак серед студентів паростки радикалізму, властивого молоді, політизації, лівацтва, іноді оздоблені лібералізмом, пустили коріння значно глибше. За визнанням І. В. Гессена, після вступу в університет «сфера суспільного життя студентів одразу стала центром тяжіння всіх моїх думок та духовних прагнень». Окремим струменем, тісно переплітаючись, у цей рух входили студенти, що виборювали права своїх національностей (українці, євреї, вірмени, грузини). Для таких студентів було властивим відверто та наполегливо декларувати свої погляди. Газети доволі часто повідомляли про відкриті листи різних груп студентів ІНУ з протестами, пропозиціями тощо. Апогеем студентських протестів проти гучної справи Бейліса можна вважати рішення студента ІНУ та курсистки після одруження перейти до іудаїзму²¹⁹. На початку 1870-х років студенти відкрили безплатну вечірню таємну школу для дітей обох статей²²⁰. Еволюція суспільних уподобань впливала і на повсякденне спілкування: до 1905 року однокурсники звертались один до одного «колега», після — «товариш».

Попри розбіжності, громадська діяльність в ширшому значенні була властива більшості викладачів. Апогеем цієї діяльності слід вважати обрання низки професорів депутатами Державної думи (Є. М. Щепкін, С. В. Левашов), гласними Міської думи Одеси (Р. В. Орбинський, О. М. Богдановський (був членом управи), О. П. Доброклонський, С. П. Ярошенко, В. М. Лігін, С. І. Іловайський та ін.). С. П. Ярошенко та В. М. Лігін були міськими головами Одеси; І. І. Мечников, І. А. Линниченко та ін. були присяжними в суді. Професори брали активну участь у міських святах, численних громадських (особливо благодійних²²¹) та національно-культурних товариствах, ініціативах (наприклад, професори М. Г. Лігнау та М. О. Батуєв взяли участь в облаштуванні Одеського зоопарку). Дружини професорів теж брали активну участь у доброчинності. Наприклад, дружина Ф. М. Шведова була головою Одеського товариства опіки над хворими дітьми.

Попри репутацію ІНУ в лівих та ліберальних колах як нібито «реакційного» закладу, більшість викладачів мали виважені та мудрі переконання, незалежно від консервативного, ліберального, лівого, монархічного або республіканського відтінків. Так, професора С. І. Іловайського характеризували як людину, що цуралась людиноненависництва та нетерпимості, не реакціонера, а консерватора в європейському значенні цього слова, що побоювався швидких змін, оскільки вони можуть порушити спокій більшості осіб та правильний хід прогресу²²².

І. А. Линниченко підкреслював, що у правовій державі всі національності пов'язані спільними обов'язками і повинні бути зрівняні в правах²²³. Деякі професори демонстрували свою прихильність до українців. Так, П. К. Брун захоплено говорив про красу та плодючість України. Він стверджував, що український народ має велике майбутнє, адже він працьовитий і допитливий. На його думку, «понад столітня кріпосна залежність не вбила в цьому народі почуття власної гідності і не притупила його здібностей: я говорив з багатьма селянами, і мені здавалося, що я говорю з людьми, які ніколи не знали рабства»²²⁴. У 1918 році М. Г. Попруженко висловив побажання, аби в Україні «вище регулювання усіма областями належало народу українському, позаяк він буде жити в мирі та злагоді з народами решти спорідненої Росії»²²⁵.

²¹⁹ Маленькие Одесские новости. — 1913. — 31 октября, 7 ноября.

²²⁰ Новороссийский университет в воспоминаниях ... — С. 175.

²²¹ Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX — начало XX ст.). — Одесса, 2009.

²²² Одесские новости. — 1907. — 14, 19 апреля.

²²³ Линниченко И. А. Ответ профессору Н. Ланге // Одесские новости. — 1915. — 3 ноября.

²²⁴ Филиппов М. А. Профессоры братья Бруны // Русская старина, 1898. — Т. 93. — № 1. — С. 120.

²²⁵ Одесский листок. — 1918. — 4 июня.

Навіть під час окупації Одеси денікінцями Б. В. Варнеке переконував адміністрацію у важливості українського питання. «Я глибоко переконаний, що Добровольчій армії не довелося б так скоро залишити Україну, якщо б її вожді змогли домовитися з Петлюрою та повернути до себе хоча б трохи довіри в українських колах»²²⁶. Більшість викладачів послідовно виступали проти російського чорносотенства та на захист євреїв. Наприклад, професор судової медицини О. В. Корш під час лекції студентам 5-го курсу медфаку, заявивши, що він виконує моральний обов'язок, піддав критиці судово-медичну експертизу у справі Бейліса²²⁷. У 1917 році П. М. Біциллі, М. І. Мандес, Г. В. Флоровський від імені союзу молодших викладачів видали лист з протестом проти забалотування Я. Ю. Бардаха, В. Ф. Кагана та С. Й. Шатуновського як прояву юдофобства²²⁸.

Активна діяльність, хвилювання виснажували професорів, серед яких мало хто відрізнявся міцним здоров'ям. І. А. Линниченко вважав, що «посилена діяльність в навчальний час виснажує організм настільки, що лише тривалий відпочинок від занять може хоч трохи компенсувати величезну витрату нервової енергії впродовж навчальної кампанії». В. І. Модестов пов'язував виснаження з несприятливим кліматом Одеси²²⁹. Найтрагічнішим фіналом цього виснаження, помноженого на несприятливий збіг обставин, були випадки самогубства (С. І. Іловайський, І. М. Бондаренко, О. М. Ляпунов) чи божевілля викладачів (О. О. Янович, М. М. Соколов, М. М. Вольський, Я. Я. Вальц).

Стан здоров'я викладачів погіршувався й через те, що компонентом їхнього дозвілля було тютюнопаління та вживання алкогольних напоїв. Наприклад, багато палив професор І. А. Линниченко. О. І. Маркевич до того ж любив багато і смачно поїсти, стимульований великими кулінарними пристрастями своєї дружини. І. М. Сеченов любляв відвідувати ресторани, випити півпляшки червоного вина²³⁰. В. Ф. Лазурський згадував, що в Одесі легкі бессарабські вина коштували 25–30 копійок за пляшку і тому після наукових занять можна було дозволити собі таке задоволення. Проте деякі викладачі, як Є. Ф. Сабінін, Я. Я. Вальц, І. А. Линниченко, Є. М. Щепкін переходили грань розумного вживання напоїв. Лазурський згадував Щепкіна як балагура, душу багатьох професорських вечірок з «возліяннями Бахусу»²³¹. Предметами розмов викладачів під час таких вечірок були університетські плітки та «полуничка».

Вживання алкоголю та паління ще більше було поширене серед студентів. За висновками лікаря Д. Нікольського, регулярно вживали спиртні напої 58,3 % студентів Харківського університету, Московського — 65,8 %, Юр'ївського — 71,5 %, Томського — 74,1 %. 58,3 % студентів Харківського університету вживали спиртні напої регулярно, понад 95 % — епізодично, за компанію з товаришами. І хоч явище алкоголізму не було поширеним серед молоді, 47,5 % московських університетів все ж напивалися доп'яна²³².

Хоча для ІНУ в нас немає такої статистики, навряд чи вона дуже відрізнялась у бік тверезості. Наприклад, Д. М. Овсяннико-Куликовський, описуючи іспити під час свого студентства в ІНУ, згадував винопиття як стимуляцію у процесі підготовки і відзначення успішного завершення²³³. Він же розповідав, що у студентські роки рідкісним

²²⁶ Варнеке Б. В. Материалы для биографии Н. П. Кондакова / публ. И. В. Тункиной // Диаспора: новые материалы. — Париж; СПб., 2002. — Вып. 4. — С. 102.

²²⁷ Одесский листок. — 1913. — 23 октября.

²²⁸ Одесский листок. — 1917. — 20 октября.

²²⁹ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 12.

²³⁰ Там само. — С. 70.

²³¹ Лазурський В. История моей жизни [рукопись]. — Одесса, 1936. — Л. 130.

²³² Кругляк М. Е. Алкоголь і тютюн в житті студентства підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. // Наук. праці іст. фак. Запорізького держ. ун-ту. — 2011. — Вип. 31. — С. 92–98.

²³³ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 30.

типом студента вважали І. В. Слешинського, який замолоду був людиною строгої вдачі, цурався будь-яких походеньок, випивок та ін. Іноді студенти ставали учасниками «історій» у трактирах, як, наприклад зіткнення з жандармом у 1904 році у трактирі на Преображенській, 50²³⁴. Дуже поширеним було паління (загалом в імперії палили близько 60 % студентів). Паління дозволялося тільки у спеціальних кімнатах. До речі, там само вивішувалися оголошення, подібно до вже згаданого місця у головному корпусі²³⁵. Дуже показово, що студенти професора О. О. Ковалевського, який не переносив тютюнового диму, під час його лекцій пильно стежили, аби ніхто не палив ані в коридорах, ані в аудиторії²³⁶. Звісно, це зайвого разу підтверджує поширеність несанкціонованого паління і паління взагалі. Ще більш показово, що випивка та цигарки фігурували під час спілкування викладачів та студентів, до того ж саме викладачі пригощали студентів²³⁷.

Спорт у структурі дозвілля викладачів та студентів ІНУ не займав значного місця. До рідкісних винятків належали професор хірургії К. М. Сапезко — член Чорноморського яхт-клубу, вправи з гирями регулярно робив юрист О. Я. Шпаков, історик Л. Ф. Воєводський захоплювався велосипедним спортом. Певну популярність мали шахи, про що може свідчити публікація на кількох сторінках випуску «Студента-Академіста» за 1911 рік шахових задач. На початку ХХ століття в ІНУ був заснований шахматний студентський гурток.

Існувало також студентське гімнастичне товариство (1910)²³⁸. Але його члени ставили собі завдання ширше, ніж суто гімнастичні вправи. При товаристві засновувалася фехтувальна корпорація *Gladiator*, передбачалося фехтування на рапірах та еспадронах, наїзництво. Як мета проголошувався не лише розвиток споріднених видів спорту: боксу, боротьби, військової гімнастики, — а й «зміцнення серед членів на ґрунті спорту бесід, розумних розваг та доброго товариського спілкування солідарності, почуттів взаємоповаги та високого поняття про честь».

Про інтерес деяких студентів до футболу свідчить публікація на сторінках однієї з провідних одеських газет змістовної статті одного зі студентів з пропозицією заснувати в Одесі футбольну пресу²³⁹. Були й більш екстравагантні випадки. «Студент-Академіст» за 1911 рік подає розповідь студента, який чергував навчання з боротьбою на ринзі: «Моя натура вимагає різкої зміни вражень. Ось я займаюся... півроку напруженою розумовою працею, заглиблююсь з головою в медичні книги, ходжу в клініку... я аскет, чернець, людина науки... А потім раптом настає реакція: я прагну рослинно-тваринного життя, без книг, без абстракцій, без анатомічних театрів... І ось на зміну студентській кімнаті з атласами, лекціями, скелетом у кутку є вбиральня театру або цирку. Жінки кидаються мені на шию, натовп аплодує. Скільки зустрічей, вражень, переживань!...».

На першому місці серед хобі викладачів та студентів варто поставити читання, разом з бібліофільством, та театр. Щодо першого, то йдеться далеко не про суто професійний процес, а про частину дозвілля. Так, Линниченко, сам затятий книголюб, встановлював таку ієрархію хобі свого друга Маркевича: книголюбство, гра в карти, кулінарія. Кожен професор мав власну бібліотеку, книгами з якої більшість з них охоче ділилися зі студентами. К. Г. Паустовський, якому довелося жити у помешканні, де до нього жив професор Г. Г. Швіттау, згадував, що професорська бібліотека «складалася

²³⁴ ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 7725.

²³⁵ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 142.

²³⁶ Там само. — С. 62.

²³⁷ Там само. — С. 35, 147.

²³⁸ Устав студенческого гимнастического общества при Императорском Новороссийском университете. — Одесса, 1910.

²³⁹ Студент Пилипенко. Спорт. Открытое письмо комитету Одесской футбольной лиги // Одесский листок. — 1913. — 3 ноября; Гончарук Т., Погуляев А. Что писала газета «Одесский листок» про футбол 100 лет назад // Південний Захід. Одесика. — Вип. 13. — 2013. — С. 100–102.

майже суцільно з німецьких книг з економіки, таких акуратних, що здавалося, до них жодного разу ніхто не торкався. До того ж вони були мені неймовірно нудними через свій готичний шрифт. Книги випромінювали гострий запах лізолу і гвоздики. Але зате в бібліотеці у професора стояли всі вісімдесят шість томів енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона. Це було завидне багатство».

Читали далеко не лише наукову та «благонадійну» літературу. О. І. Маркевичу це коштувало місця в університеті. У 1879 та 1880 роках низка студентів були звинувачені у зберіганні та читанні заборонених брошур, зокрема творів Т. Г. Шевченка²⁴⁰. Коло читання студента І. М. Бондаренка було дуже широким: твори Й. Гете, Г. Гейне, А. П. Чехова, М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва, якого він цінував значно вище, ніж Максима Горького, літературознавчі книги О. Шахова, соціолого-економічні Б. О. Кістяківського, М. М. Ковалевського, С. Л. Франка, історичні романи П. Меріме, журнали «Вестник всемирной истории», який здався йому нецікавим внаслідок безсистемності, «Самообразование», «Научное обозрение», одеські ліберальні газети «Одесский листок» і «Южное обозрение» та московські «Русские ведомости»²⁴¹. Серед студентів були популярними гуртки читання та обговорення літератури. У 1918 році чільним діячем студентського гуртка був Ю. І. Липа, згодом видатний ідеолог українського націоналізму, якого сучасник описує як «найбільшого ерудита у поезії, добре обізнаного не тільки з українською та російською поезією, а й з закордонною»²⁴². Студенти пробували писати прозу та поезію. У 1888 році вони видали випуск альманаху «Студенческие отклики», куди увійшли десятки зразків літературної творчості студентів.

Б. В. Варнеке (один з головних театрознавців-науковців у Російській імперії), І. А. Линниченко, В. Ф. Лазурський не лише відвідували театр, але й на шпальтах газет висловлювали свої враження. Лазурський був особистим другом М. К. Заньковецької. У 1902 році професори медфаку О. К. Медведєв та К. М. Сапежко звернулися до ректора, а той — до градоначальника, з проханням дозволити виступ М. Л. Кропивницького з п'єсою Т. Г. Шевченка «Думи» на влаштованому ними сімейно-медичному вечорі у залі Благородного зібрання²⁴³.

Майже у всіх студентів імперії театр був фактично релігією²⁴⁴. Студенти закохувалися в актрис, як у випадку з С. Ю. Вітте. Намагаючись економити, студент І. М. Бондаренко найчастіше відмовляв собі у вечері, але водночас викроював гроші на відвідування театру, зокрема п'єс О. М. Островського. Інтерес викликали не лише російські та іноземні трупи, а й українські. Л. Р. Коган згадував своє щире захоплення виставами української трупи М. Л. Кропивницького в Одесі. Багато єврейських студентів висловлювали незадоволення єврейським національним театром; один з них нарікав на традиційний єврейський театр та вимагав його осучаснення²⁴⁵.

Низка професорів та студентів виявляли великий інтерес до музики. І. А. Линниченко грав на фортепіано, П. А. Спіро та В. М. Мочульський — на скрипці. Правознавець К. О. Кузнецов був також музикознавцем. Професор ботаніки О. М. Волков так захопився живописом, що залишив викладацьку справу заради повного занурення у мистецтво. Більш екзотичні зацікавлення мав економіст Р. В. Орбинський, який полюблив розводити квіти, робити хімічні досліди. У 1901 році в ІНУ виник музичний студентський гурток та гурток балалаєчників; у 1914-му за ініціативи студентів педфаку виник студентський хор у складі 63 студентів, що організував концерт на користь пора-

²⁴⁰ ДАОО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 1, 10–12; Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 1, 6–8, 18–21.

²⁴¹ ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 8.

²⁴² Гак А. (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка. — Новий Ульм; Філадельфія, 1973. — С. 67.

²⁴³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 8. — Спр. 41. — Арк. 27–28.

²⁴⁴ Иванов А. Е. Больше, чем досуг (Театр и культура в повседневности дореволюционного студенчества) // Новое литературное обозрение. — 2008. — № 2. — С. 31–44.

²⁴⁵ Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. — М., 2007. — С. 138.

нених воїнів²⁴⁶. Студентські хори були неодмінними учасниками концертів національних земляцтв (грузинського, вірменського). На вечорах земляцтв співали і професійні співаки. У 1912 році об'єднаний хор студентів вірменів і грузинів співав грузинські й вірменські пісні.

В традиційному суспільстві значну частку часу займають ритуали, пов'язані з релігійністю adeptів. Проте у пізній Російській імперії спостерігалася криза релігійного світогляду. Атеїзм став суттєвим компонентом світогляду лівих викладачів та студентів²⁴⁷. С. Ю. Вітте згадував, що вже за часів його студентства серед студентів переважав атеїстичний напрямок. Щодо початку ХХ століття яскравою ілюстрацією цього є випадок, що стався під час судового процесу над студентом Шором: частина свідків з числа студентів відмовились цілувати Євангеліє, мотивуючи відмову тим, що свідки з попередньої справи приїхали до Одеси з заражених холерою місцевостей, а частина — з політичних (тобто, напевно, антиклерикальних) мотивів²⁴⁸.

Натомість на початку ХХ століття, за згадкою Л. Когана, серед студентів був поширений інтерес до містики та спиритизму²⁴⁹. І це незважаючи на те, що викладачі богослов'я та історії церкви докладали чимало зусиль для пробудження релігійного почуття. Так, О. І. Маркевич згадував про лекції М. К. Павловського як такі, що «будили, штовхали мою релігійну свідомість»²⁵⁰. Рання релігійність відзначала Г. В. Флоровського. Можна зауважити зростання ролі релігії як одного з чинників національного пробудження єврейських студентів. Яскравим прикладом є звернення 99 студентів-євреїв 2 вересня 1917 року до ректора з проханням про відтермінування початку лекцій з 4 на 6 вересня через збіг з єврейським святом «Рош-Гашона». Однак рада університету відхилила це прохання²⁵¹.

Про релігійність викладачів маємо поодинокі відомості. Про О. А. Павловського студенти згадували як про людину глибоко релігійну, що твердо пам'ятала заповіт «Хай ліва рука не знає того, що робить права»²⁵². Це підтверджують і актові матеріали, в яких він названий дуже релігійною людиною, частим відвідувачем церковних богослужінь²⁵³. І. А. Линниченко називав найважливішою для себе книгою Євангеліє, що навчило його жити не лише для самого себе²⁵⁴.

Як і в будь-якому соціумі, в середовищі і викладачів, і студентів, а також у стосунках між ними спостерігались приклади як товариських, дружніх відносин, так і конфліктів. Підґрунтя стосунків було найрізноманітнішим, але на перше місце варто поставити спільність чи розбіжність громадсько-політичних та національних переконань. Прикладами тривалої дружби є стосунки між І. А. Линниченко та О. І. Маркевичем, І. А. Линниченко та В. Ф. Лазурським, І. І. Мечниковим, І. М. Сеченовим, О. О. Ковалевським.

З іншого боку, ІНУ, як і всі університети, періодично потрясли конфлікти. Передусім йдеться про студентські заворушення, спрямовані іноді на вирішення загальних питань, але іноді й проти конкретних професорів (Б. В. Богішича, О. Ф. Маньковського та ін.). Вістря невдоволення студентів-соціалістів було спрямоване і в бік «реакційних» студентів: «...студенти Олександр и Георгій Тейс, вступивши у члени Кишинівського відділу Союзу Руського народу, були піддані за це образам та знущанням з боку

²⁴⁶ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1914 учебный год. — Одесса, 1915. — С. 320–321.

²⁴⁷ Кузнецов В. Д. Об отношении к религии студентов высших учебных заведений России в конце XIX — начале XX вв. // Клио. — 2006. — № 1. — С. 123–133.

²⁴⁸ Одесское обозрение. — 1908. — 25 сентября.

²⁴⁹ ВР РНБ. — Ф. 1035. — Спр. 42. — Арк. 95.

²⁵⁰ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 32.

²⁵¹ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 10. — Спр. 50. — Арк. 67.

²⁵² Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 146.

²⁵³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 1056. — Арк. 49.

²⁵⁴ Державний архів при Раді міністрів АР Крим. — Ф. 538. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 83.

кількох сотень студентів, які вимагали їх видалення з аудиторії»²⁵⁵. Така реакція була цілком природною в Одесі, де, за спостереженнями статистика, «євреї, греки, італійці, вірмени, караїми, французи, німці, англійці, іспанці, поляки, молдавани, серби, болгары значно рельєфніше росіян висуваються із загальної маси одеського населення»²⁵⁶. У 1910 році один з таких конфліктів закінчився найтрагічніше: студент-союзник застрелив студента-єврея І. Іглицького, після чого батько вбитого застрелився на могилі сина.

Наймасштабніші студентські заворушення тривали у 1871, 1878, 1882, 1887–1888, 1889, 1899, 1901, 1903, 1905, 1909–1911, 1917 роках. Головне обурення в студентів викликало обмеження самоврядування. Радянська історіографія доклала чимало зусиль, аби сконструювати симпатичний образ студента — свідомого борця з режимом. Але ситуація виглядає складнішою і неоднозначною. Студент-юрист ІНУ Й. В. Гессен згадував, що молодь, потрапляючи з гімназійної лави до університету, стикалася із зовсім новими проблемами, важко переживала перехідний період.

Тяжіння студентів до «сильних особистостей» зі свого середовища Гессен пояснював «потребою у твердій опорі, хрупкістю власного духовного стрижня, внутрішнім розладом, інстинктивним опором сакраментальним умовностям, з якими була пов'язана підпільна діяльність і яким зрештою доводилось підкоритися». Цим користалися досвідчені бунтарі, такі як Л. Штернберг, якого Гессен назвав «гувернером»: студенти його глибоко поважали, побоювалися і всі його доручення та накази виконували без обговорення²⁵⁷. Ще одним таким вожаком був студент Міллер, який мав досвід заслання у Сибір²⁵⁸. Промовисто свідчать про ідеологію частини студентів спогади М. І. Андрусова про заворушення початку 1880-х років: «Пам'ятаю, стою на сходах, а внизу декілька студентів кличуть: «Йдемо кидати огірками у Н. Н.». Я, повний невіглас, питаю: «Навіщо?». — «Тепер треба кидати чи не кидати, а не запитувати», — пролунало у відповідь»²⁵⁹.

Деякі емоційні чи то занадто упереджені сучасники вважали, що в ІНУ виникало найбільше конфліктів між професорами серед всіх університетів імперії. Однак новітні дослідження демонструють, що в інших університетах напруження між колегами було не меншим²⁶⁰. Періоди загострення конфліктності між професорами майже співпадали зі студентськими заворушеннями, що не було випадковістю.

Недаремно, за визнанням одного з чиновників, «характер політичного напрямку партій серед професорів не має вирішального значення у справі визначення стосунків між самими професорами, однак має доволі велике значення при встановленні їхніх стосунків зі студентами»²⁶¹. Посилення поліцейського характеру державного управління у 1870-ті роки супроводжувалося поступовим запровадженням нового університетського статуту, що коригував положення статуту 1863 року. Новий статут було спрямовано проти «нігілістів» у стінах університету — як студентів, так і професорів, які не могли в силу своїх поглядів прийняти нові правила.

Підготовка нового статуту підсилила розкол серед професорів. Частина професорів вважала, що примирення суспільства не є достатнім приводом для знищення університетської автономії. Інші, на чолі з адміністрацією університетів, були готові до-

²⁵⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 557. — Арк. 52.

²⁵⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. — Т. 2 / сост. подполк. А. Шмидт. — СПб., 1863. — С. 863.

²⁵⁷ Гессен И. В. В двух веках: жизненный отчет. — Париж, 1937. — С. 47–49.

²⁵⁸ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 19.

²⁵⁹ Андрусов Н. И. Воспоминания. 1871–1890. — Париж, 1934. — С. 50.

²⁶⁰ Жеравина А. Н. Повседневная жизнь студентов Томского университета на рубеже XIX–XX вв. // Вестник Томского ун-та. — 2004. — № 281 (март). — С. 207–215; Бушуева Л. А. Профессорская корпорация Казани в эпоху перемен. Межличностные коммуникации университетских людей (начало XX века) // Диалог со временем. — 2011. — Вып. 36. — С. 248–266.

²⁶¹ РДІА. — Ф. 733. — Оп. 194. — Спр. 310. — Арк. 17.

помогти владі, вважаючи, що автономія статуту 1863 року не виправдала себе. Відстоювання власної позиції вело до створення професорських груп, оскільки всі рішення приймалися колективно у раді університету²⁶². Знаковими для з'ясування позиції консервативної групи педагогів того часу є погляди професора кафедри цивільного права П. П. Цитовича, який набув широкої відомості завдяки авторству гостро полемічних брошур, спрямованих проти носіїв соціалістичних поглядів, передусім М. К. Михайловського, М. Г. Чернишевського та професора ІНУ — політеконома О. С. Поснікова (тобто свого безпосереднього колеги по юрфаку, що, звісно, надало ситуації особливої скандальності).

У брошурі «Ответ на «Письма к ученым людям» (1878) Цитович зазначав, що ідея про «боротьбу праці та капіталу» не є актуальною для Росії, де повагу до праці спочатку треба виховати. Але молодь, яку надихають журналісти, марно проводить час, очікуючи розв'язання абстрактних проблем. На думку Цитовича, дарвінізм, «жіноче питання» у їх спотвореному звучанні входили у протиріччя з такими традиційними цінностями російської культури, як сім'я, релігійність тощо. У селянства, вважав Цитович, набагато більше цінностей, яким ще треба вчитися тим, хто хоче їх виховувати, тобто інтелігенції. Присвоєння права на абсолютну істину, на думку Цитовича, суперечить поняттю про свободу волі, вічному прагненню до істини, що є основою наукового та взагалі людського поступу²⁶³.

Окрім П. П. Цитовича, типовими консервативними правими професорами варто вважати С. В. Левашова, О. П. Доброклонського, О. М. Клітіна, І. І. Іванова, О. І. Загородського, Г. І. Перетятковича, О. І. Алмазова. Тип ліберала не менш яскраво представляють І. І. Мечников, О. С. Трачевський, Г. О. Афанасьєв, О. І. Маркевич, В. А. Косинський, О. С. Грушевський. Швидше лівими варто вважати О. С. Поснікова, Є. М. Щепкіна, М. І. Гордієвського. Натомість тип консервативного ліберала намагалися демонструвати І. А. Линниченко, О. М. Деревницький, Е. Р. фон Штерн, М. М. Ланге та більшість викладачів загалом.

Не всі конфлікти були зумовлені світоглядними розбіжностями. У формуванні груп велику роль відігравали особисті стосунки, кар'єрні та фінансові міркування, випадковості тощо. Не були повністю тотожні й індивідуальні погляди всередині кожної з груп. В. І. Модестов твердив, що на початку існування ІНУ у викладацькому складі існувало ядро — колишні викладачі Рішельєвського ліцею, які вважали себе «батьками-засновниками». Опозицію собі у будь-якому питанні з боку «нових» людей вони сприймали особливо гостро²⁶⁴. Нові професори, які переважно приходили з університетів Росії, претендували на свій голос у вирішенні університетських справ. Тим самим вони неминуче ставали у певну опозицію до старих викладачів.

Напруження між викладачами могли викликати і більш специфічні обставини. У 1870-ті роки професори згадували, що «многие из преподавателей относятся весьма презрительно к тем товарищам, которые берут много на себя лекций и которые строго относятся к экзаменам; они говорят, что деятели университета должны двигать науку, а не возиться со студентами»²⁶⁵. Про одного з таких професорів-науковців, свого вчителя П. Г. Мелікішвілі, згадує Л. В. Писаржевський: «В дні, коли у нього вранці були лекції або заняття, він приходив похмурий і роздратований. Він не любив лекцій і занять. Вони відривали його думку від наукової творчості. Він любив вчити не на кафедрі або на практичних заняттях, а у себе в лабораторії, за науковою роботою»²⁶⁶.

²⁶² Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 42.

²⁶³ Цитович П. П. Ответ на письма к ученым людям. — Одесса, 1879. — С. 11, 14, 26, 36.

²⁶⁴ Новороссийский университет в воспоминаниях... — С. 14.

²⁶⁵ Материалы, собранные отделом высочайше утвержденной комиссии для пересмотра общего устава Российских университетов... — С. 416.

²⁶⁶ Писаржевский Л. Памяти Петра Григорьевича Меликова // Современная медицина. — 1928. — № 3-4. — С. 271.

У 1870-ті роки члени комісії Міністерства освіти звітували, що в ІНУ «відносини між професорами та студентами в більшості випадків не є близькими. Виняток у природничників завдяки практичним заняттям. Професора дуже люб'язні і уважні до студентів, але у студентів дуже мало наукових інтересів і тому вони цураються професорів». Але конфлікти між викладачами та студентами виникали й через звичайне безкультур'я та емоції. У 1867 році після іспиту у Ф. І. Леонтовича один зі студентів у нечемній формі вимагав у нього виправлення оцінки. У відповідь екзаменатор подав протест до університетської ради, і студента було відраховано з університету²⁶⁷.

У 1910 році через затріщину професору М. Є. Чижову з університету відрахували студента Усуббекова²⁶⁸. У 1912 році «Одесские новости» інформували, що конфлікти між студентами виникають «по самым вздорным поводам» — через поділ місць на лекціях, бо багатьом хотілося сидіти саме попереду: «зазвичай сутички розпочинаються в аудиторії; кулачна ж розправа відбувається на вулиці чи у дворі»²⁶⁹. Хоча в багатьох випадках студенти діяли солідарно з курсистками, у 1912 році між ними виник конфлікт через те, що група студентів попросила адміністрацію не видавати курсисткам пільгових квитків в оперету²⁷⁰.

Отже, подібно до інших університетів, ІНУ виглядав, як складний суспільний організм, функціонування якого виходило поза межі суто навчального процесу, а значення розширювалося до «школи життя». Попри офіційні накази, що регулювали життя університету, воно розвивалося далеко не тільки за цими наказами, створюючи внутрішнє мереживо стосунків, зацікавлень, традицій. Вивчення повсякдення викладацького та студентського загалу зайвого разу засвідчує велику роль ІНУ не лише в історії освіти, а й у процесі створення загального образу Одеси.

²⁶⁷ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1867 год. — Одесса, 1867. — С. 51–52.

²⁶⁸ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 1066. — Арк. 1.

²⁶⁹ Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса. 1900–1920. Люди... События... Факты... — Одесса, 2004. — С. 233.

²⁷⁰ Письмо 102 курсисток // Одесские новости. — 1912. — 29 февраля.